

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 02 | pp. 116-122 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАРИНИНГ МОҲИАТИ ВА ТУРЛАРИ

Ризакулов Абдурауф Абдимуталибович

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

ORCID: 0009-0008-9833-2519

rizakulovabdurauf005@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари моҳияти, турлари, таснифи ҳамда уларнинг молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисобидаги аҳамияти ёритиб берилган. Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг динамикаси бўйича таҳлилар баён қилинган. Турли мулкчилик шаклидаги хўжалик юритувчи субъектларда мавжуд дебитор ва кредиторлик қарзларини бошқарув ҳисобини такомиллаштиришда хорижий ва МДҲ мамлакатлари иқтисодчи олимларининг ёндашувлари асосида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: дебиторлик қарзлари, кредиторлик қарзлари, молиявий бошқарув, аудит.

NATURE AND TYPES OF RECEIVABLES AND CREDITORS IN BUSINESS SUBJECTS

Abstract. This article describes the nature, types, classification of receivables and payables of economic entities and their significance in financial accounting and management accounting. Analyzes of the dynamics of receivables and payables of economic entities are also described. Proposals and recommendations have been developed based on the approaches of foreign and CIS economists to improve the management accounting of existing receivables and payables in economic entities with different forms of ownership.

Keywords: accounts receivable, accounts payable, financial management, audit.

ХАРАКТЕР И ВИДЫ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ И КРЕДИТОРОВ В СУБЪЕКТАХ БИЗНЕСА

Аннотация. В данной статье описаны сущность, виды, классификация дебиторской и кредиторской задолженности хозяйствующих субъектов и их значение в финансовом и управленческом учете. Также описан анализ динамики дебиторской и кредиторской задолженности хозяйствующих субъектов. На основе подходов зарубежных экономистов и экономистов стран СНГ разработаны

предложения и рекомендации по совершенствованию управленческого учета существующей дебиторской и кредиторской задолженности в хозяйствующих субъектах с различными формами собственности.

Ключевые слова: дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, финансовое управление, аудит.

Кириш

Хар қандай молиявий фаолиятда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари аҳамиятли ўрин тутди. Улар корхонанинг айланма маблағларига таъсир қилиб, молиявий барқарорликка бевосита боғлиқдир. Тўғри бошқарилмаган қарздорлик ва кредиторлик туфайли корхоналар ликвидлик муаммоларига дуч келади.

Бугунги кунда глобал молиявий бозорларда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини назорат қилиш учун янги технологиялар жорий этилмоқда. Хорижий тажриба кўрсатганидек, корхоналарнинг молиявий самарадорлигини ошириш учун қарздорликни босқичма-босқич камайитириш механизмлари ишлаб чиқилган [1].

Ўзбекистонда бугунги иқтисодий шароитларда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини тўғри бошқариш қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу тадқиқот дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ҳисобга олиш ҳамда уларнинг аудитини такомиллаштиришга қаратилган.

Ўзбекистонда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳисобга олишга оид алоҳида бухгалтерия ва молия меъёрлари ҳам мавжуд:

“Бухгалтерия ҳисобини тўғрисида”ги қонун. Бу қонун бухгалтерия ҳисобининг асоасий принципларини, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ҳисобга олиш ва уларни тўғри қайд этиш тартибини белгилайди. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансда қандай кўрсатилишини, уларнинг қийматини ҳисобга олиш ва баҳолаш усуллари кўрсатади.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. Ўзбекистонда халқаро бухгалтерия ҳисоб стандартлари асосида дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ҳисобга олиш мумкин. Бу стандартлар дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг баҳоланиши, тўланиши ва ёки қайта баҳоланиши бўйича меъёрларни белгилайди.

Адабиётлар шарҳи.

- Жонатан Лоу (2018): Қарзларни бошқаришда автоматлаштирилган тизимлар самарадорлигини таҳлил қилган. Унинг тадқиқотига кўра, электрон ҳужжат айланмаси дебиторлик қарзларини қисқартиришда муҳим омил ҳисобланади [1].

- Майкл Хупер (2020): Халқаро стандартларга мувофиқ қарзларни аудит қилишнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилган [2].

МДХ тадқиқотчилари

- Иванов С.А. (2017): "Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини бошқаришда инновацион ёндашувлар".

- Алимов Ш.К. (2019): "Корхона молиявий бошқарувида қарздорлик муаммолари".

Таҳлил ва натижалар.

Дебиторлик қарзлари - бу корхона миждозларининг муайян муддат давомида қопланиши керак бўлган қарзларини ифодалайди. Улар корхона балансида актив сифатида кўрсатилади ва корхонанинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир қилади [2].

Дебиторлик қарзларининг кўплиги корхонанинг қолдиришларига ёки миждозлардан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилинмаётганига ишора қилиши мумкин. Агар дебиторлик қарзлари ортиши жуда юқори бўлса, бу:

Ликвидлик муаммоларига олиб келиши мумкин. Чунки корхона ўзининг қарзларини, яъни дебиторлардан олган пулларни ўз вақтида олишга мукобилликда бўлса, бу операциялар учун керакли маблағни топишда қийинчилик туғдиради.

Мижозлар билан ишлашда муаммолар бўлиши мумкин. Агар миждозлар ўз вақтида ҳисоб-китоб қилмаса, бу улар билан ишлаш стратегиясини қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

Корхона балансида актив сифатида: Дебиторлик қарзлари активлар қаторида бўлиб, корхонанинг келажақдаги тушумини кўрсатиши мумкин. Аммо, агар бу қарзлар кечикса ёки қайтарилмаса, активлар сони камайиши ва корхона ликвидлик муаммоларини сезиши мумкин.

Корхонанинг молиявий ҳолатига таъсири: Молиявий ҳолатнинг яхшиланиши ва ёмонлашиши дебиторлик қарзларининг қайтариш муддатларига боғлиқ. Агар дебиторлик қарзлари камайса ва улар ўз вақтида қайтарилса, бу корхонанинг пул оқими ва ликвидлигини яхшилайдди.

Қарзларни қайта тўлаш муддатларини кузатиш: Дебиторлар билан келишувларни ёки шартномаларни кўриб чиқиш ва тўлов муддатларини аниқ белгилаш.

Мижозлар билан ишлаш стратегиясини такомиллаштириш: Мижозлар билан самарали ва аниқ қарзлар сиёсати, уларга нисбатан муносабатлар стратегиясини ишлаб чиқиш.

Қарзларнинг қайтарилишини кузатиш: Қарзларнинг қайтарилишини тезлаштириш ёки тақвимларни ўзгартириш.

Кредиторлик қарзлари эса, корхонанинг ўз мажбуриятлари, яъни товар етказиб берувчилар ёки бошқа кредиторлар олдидаги қарзларини ифодалайди. Улар балансида мажбурият сифатида кўрсатилади ва ликвидлик даражасини камайитириши мумкин.

Кредиторлик қарзлари - бу корхонанинг ташқи манбалардан, яъни товар етказиб берувчилар, кредиторлар ёки банклардан олган қарзлари. Бу қарзлар корхонанинг мажбуриятлари бўлиб, балансида "Қарзлар" ёки "Кредиторлик қарзлари" деб номланган бўлимда кўрсатилади.

Кредиторлик қарзларининг олий даражадаги аҳамияти, улар корхонанинг иқтисодий фаолияти учун зарурий маблағ манбаи бўлиши мумкин, лекин уларнинг миқдори кўпайтирилса, корхона ликвидлигини камайтиради, чунки қарзларни ўз вақтида қайтариш зарур. Бу эса, ишлаб чиқариш ёки операцияларни амалга ошириш учун зарур бўлган активларнинг камайишига олиб келиши мумкин. Ушбу

вазият, корхона учун молиявий тартибсизлик ёки ликвидлик муаммоларини келтириб чиқариши эҳтимол.

Қарзларнинг давомийлигини ва уларни тўлаш тартибини кузатиш, корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун муҳим бўлади.

Қисқа муддатли қарзлар-бир йил ичида қайтарилиши лозим бўлган мажбуриятлар.

Қисқа муддатли қарзлар - бу бир йил ичида ёки корхонанинг одатий ишлаб чиқариш цикли давомида (қисқа муддатда) қайтарилиши керак бўлган мажбуриятлардир. Улар, одатда, молиявий ҳисоботларда "Қисқа муддатли қарзлар" ёки "Қисқа муддатли мажбуриятлар" деб аталади. Бу турдаги қарзлар олиб берилган миқдор ва шартларига қараб турли хил бўлиши мумкин, масалан:

Банк кредитлари - бир йил ичида қайтарилиши лозим бўлган молиявий қарз.

Товар етказиб берувчилар олдидаги қарзлар - товар ёки хизматлар учун бир йил давомида тўланиши керак бўлган мажбуриятлар.

Кредиторлик қарзлари - қисқа муддатли ҳисобот даврида амалга оширилиши лозим бўлган тўловлар.

Қисқа муддатли қарзларнинг кўпайиши корхона ликвидлигини пасайтириши мумкин, чунки уларнинг қайтарилиши тез ва кундалик ишлаб чиқариш фаолиятига таъсир кўрсатиши мумкин. Агар қисқа муддатли мажбуриятларни тўлаш учун молиявий ресурслар етарли бўлмаса, бу корхонанинг молиявий барқарорлигига хатар туғдириши мумкин.

Шунинг учун, қисқа муддатли қарзларни бошқариш ва уларни ўз вақтида тўлашга катта эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади.

- Узоқ муддатли қарзлар: узоқ муддат давомида қайтариладиган мажбуриятлар.

Узоқ муддатли қарзлар — бу қарзлар ёки мажбуриятлар, уларнинг қайта тўланиши бир неча йил давомида бўлади. Ушбу турдаги қарзлар, одатда, компаниялар ёки давлатлар томонидан мажбуриятларни узоқ муддатда молиялаштириш учун олинади. Узоқ муддатли қарзлар, қарз олувчиларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва инвестицияларни йўналтириш учун муҳим бўлиши мумкин.

Масалан, компаниялар акцияларни чиқариш ёки облигациялар чиқариш орқали узоқ муддатли қарзлар олишади, бу уларга ривожланиш ва янги лойиҳаларни амалга ошириш учун маблағлар бериш имконини беради. Шунингдек, давлатлар ҳам инфратузилмавий лойиҳаларни молиялаштириш учун узоқ муддатли қарзлар олиши мумкин.

Узоқ муддатли қарзлар, одатда, бир йилдан ортиқ бўлган тўлов муддатлари билан белгиланади, ва уларни тўлаш учун доимий пул олиш киритиш ва қарзнинг асосий қисми тўланганидан сўнг ишга тушиши керак.

- Қарздорликнинг узоқлашган ҳолати: қопланиш муддати узайган ёки қайтариш муддати ўтган қарзлар.

Қарздорликнинг узоқлашган ҳолати (яъни *узайган қарзлар* ёки *қопланиш муддати узайган қарзлар*) деганда, қарзнинг қайтарилиши учун белгиланган муддатнинг ўтиши ёки қарзнинг тўлаш муддати узайиши тушунилади. Бу ҳолат,

қарздорнинг қарзни ўз вақтида тўлаш имконияти ёки интизоми йўқлигини ёки қарз берувчи томонидан шартномаларнинг қайта кўриб чиқилиши ёки муддатларни узайтишига олиб келиши мумкин.

Қарзнинг узоқлашган ҳолати кўпинча қарздорнинг молиявий ёки ишбилармонлик вазиятининг ёмонлашганини ёки молиявий муаммоларини кўрсатади. Бундай ҳолатда:

Қарздорликнинг кечикиши: Қарздор белгиланган муддатда тўловларни амалга ошира олмагани ёки уларнинг бир қисмини ўз вақтида тўламагани учун қарзнинг қопланиши кечикиши мумкин.

Қарзнинг қайта молиялаштирилиши: Қарздор тўлов муддатини узайтириш учун қарз берувчи билан келишувга эришишга ҳаракат қилиши мумкин. Бу ҳолда, қарзнинг қопланиш муддати узайиб, тўловлар қайта шартланиши мумкин.

Қарзнинг тўланмаслиги: Агар қарздор қарзни қайтаришда муаммоларга дуч келса, қарз узоқлашиб, бу кредиторлар томонидан бузилишлар ва молиявий санкциялар билан тугайди.

Бу ҳолат компаниялар ёки давлатлар учун ҳам жиддий молиявий оғирликлар ва кредит даражасининг пастлашишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун қарзларнинг узоқлашган ҳолати молиявий соҳа ва иқтисодиёт учун хавф туғдириши мумкин.

Қуйида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари бўйича таҳлилий маълумотлар тақдим этилган.

1-жадвал

“Bitles textil” МЧЖда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари динамикаси (млн сўмда)

Йил	Дебиторлик қарзлари (млн сўмда)	Кредиторлик қарзлари (млн сўмда)
2019	500000	450000
2020	550000	480000
2021	600000	520000
2022	650000	560000
2023	700000	600000

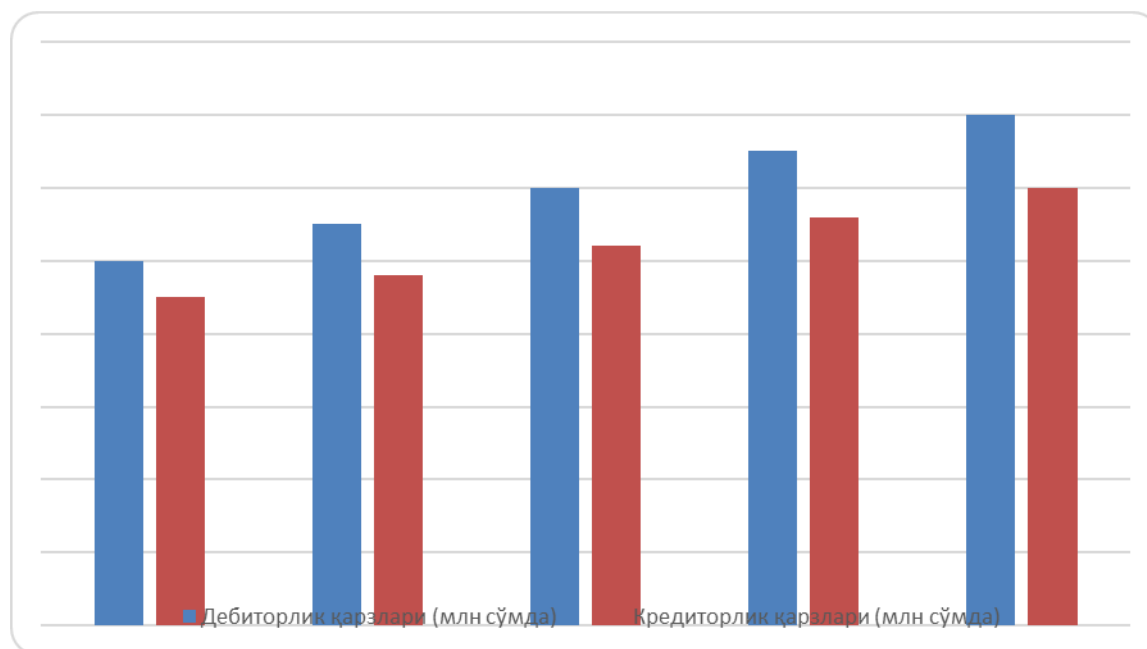
Манба: “Bitles textil” МЧЖнинг 2019-2023 йиллари бўйича ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди [3].

2019-2023 йиллар давомида “Bitles Textil” МЧЖнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларида узлуксиз ўсиш тенденцияси кузатилди. Дебиторлик қарзлари 2019 йилда 500 млн сўмни ташкил этган бўлса, 2023 йилга келиб бу кўрсаткич 700 млн сўмга етди. Шунга мос равишда, кредиторлик қарзлари ҳам ўсиб бориб, 2019 йилдаги 450 млн сўмдан 2023 йилда 600 млн сўмга ошди. Бу динамикадан компаниянинг молиявий айланмасидаги фаоллик ортиб бораётганини ва айнаи вақтда ташқи молиявий мажбуриятларини ҳам ошираётганини кўриш мумкин.

Бундай ҳолат компаниянинг фаолиятини кенгайтириши ёки мижозлар билан ҳисоб-китобларда кечикишлар бўлаётгани билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бироқ,

дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан юқори даражада ўсиши молиявий таваккалчиликларнинг ортишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун, компания дебиторлик қарзларини самарали бошқаришга эътибор қаратиши ҳамда айланма капитални ўз вақтида қайтариш учун мустаҳкам механизмларни жорий этиши муҳим аҳамият касб этади.

Жадвалдан кўриниб турибдики, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Бу ликвидликка салбий таъсир кўрсатади ва қарзларни қайта кўриб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

1-расм. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг динамикаси

Ўзбекистон қонунчилигида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳисобга олиш бўйича меъёрий ҳужжатлар ва уларнинг турлари бир неча муҳим ҳуқуқий манбаларга асосланган. Бу ҳужжатлар дебиторлик ва кредиторлик қарзларини аниқлаш, ҳисобга олиш, қайтариш шартлари ва тартибини белгилайди.

Ўзбекистонда миллий бухгалтерия стандартларига мувофиқ, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ҳисобга олиш бўйича махсус стандартлар мавжуд. Уларда қарзларнинг қайд этилиши, классификацияланиши, баҳоланиши, ҳамда ушбу қарзлар билан боғлиқ қарздорлик ва кредиторлик мажбуриятлари аниқланади.

Корхоналар ва ташкилотлар дебиторлик ва кредиторлик қарзлари бўйича ҳисобот беришга мажбурдирлар. Бу ҳисоботлар баланс ва даромадлар ҳисоботларида кўрсатилади. Қарзлар, агар улар 1 йилдан ошган бўлса, узоқ муддатли дебиторлик ва кредиторлик қарзлари сифатида кўрсатилади.

Ўзбекистонда қарзларни ҳисобга олишга доир бошқа меъёрий ҳужжатлар, жумладан, молия органлари томонидан тасдиқланган кўрсатмалар ва ишлаб чиқариш дастурлари ҳам мавжуд. Бу ҳужжатлар дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳисобга олиниши, уларни қайта баҳолаш, тўловлар муддатини узайтириш ва инкассонинг амалга оширилишини тартибга солади.

Қисқа муддатли дебиторлик ва кредиторлик қарзлари: Улар бир йил мобайнида тўланиши керак бўлган қарзлар ҳисобланади ва уларнинг ҳисобга олиш тартиби бухгалтерия ҳисобида аниқ кўрсатилган.

Узоқ муддатли дебиторлик ва кредиторлик қарзлари: Улар бир йилдан ортиқ муддатга амалга ошириладиган қарзлар ҳисобланади ва уларнинг балансдаги қайд этилишига алоҳида эътибор берилган.

Хулоса ва таклифлар.

Юқоридаги таҳлилий маълумотлар асосида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

- дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг тўғри бошқарилиши корхонанинг ликвидлик ҳолатига бевосита таъсир қилади;
- халқаро стандартларга мувофиқ аудит тизимини жорий этиш зарур;
- қарздорликни камайтириш учун инновацион ёндашувлар ва технологияларни татбиқ этиш тавсия этилади;
- иқтисодий самарадорликни ошириш учун давлат қўмаги ҳам муҳим аҳамият касб этади;
- корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини бошқариш учун автоматлаштирилган дастурлар жорий этиш;
- қарздорлик таҳлили учун молиявий назорат органларини кучайтириш;
- корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китобларни шаффофлаштириш;
- қарздорлик бўйича давлат қонунчилик базасини такомиллаштириш;
- корхоналар учун халқаро молиявий ҳисобот стандартларига мос келувчи молиявий кўрсаткичлар ишлаб чиқиш;
- корхоналарда дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг турларига қараб аудиторлик текширувларни амалга ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Лоу Ж. (2018). "Автоматлаштирилган қарздорлик бошқаруви".
2. Хупер М. (2020). "Қарзларни аудит қилишнинг иқтисодий самарадорлиги".
3. "Bitles textil" МЧЖнинг 2019-2023 йиллари бўйича ҳисобот маълумотлари //Openinfo.uz
4. Иванов С.А. (2017). "Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари".
5. Алимов Ш.К. (2019). "Қарздорлик муаммолари".
6. Тадқиқот материаллари ва жадвал маълумотлари.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

